

Lugupeetud külalised, head kolleegid,

Tehes 2006. a kohtunike täiskogul ettekannet kriminaalõigusemõistmise olukorrast, märkis toonane Riigikohtu kriminaalkolleegiumi esimees Hannes Kiris, et soovimata kuidagi alahinnata materiaalõiguse osatähtsust, tõusetub ühe enam probleeme just menetlusõiguse rüpest. Täna, kolm aastat hiljem, tuleb tõdeda, et selles vallas pole midagi muutunud. Kuigi uue Karistusseadustiku jõustumisest 2002. a on peatselt möödumas kaheksa aastat, pole põhjust eeldada, et uue karistusseaduse kehtestamisest tulenevad piiritlemis- ja kvalifitseerimisprobleemid oleksid tänaseks leidnud lahenduse. Ühelt poolt ei anna sellest rääkimiseks alust seadusandja väsimatu tegevus Karistusseadustiku täiendamisel ja ümbertöötamisel. Osavõtukatse, laiendatud konfiskeerimine, karistusjärgne kinnipidamine ja karistusjärgne käitumiskontroll on vaid mõned näited täiesti põhimõttelistest novellidest materiaalse karistusõiguse vallas, mille osas kohtupraktika pole veel jõudnud seisukohta võtta. Kuid teiselt poolt jääb ühtne materiaalõiguslik kohtupraktika kujundamata ka erinevate lihtmenetluste (eeskätt kokkuleppemenetluse) äärmiselt ulatusliku rakendamise tõttu.

Lihtmenetluste rakendamise ulatus on ületanud ka kõige julgemad ootused. Justiitsministeeriumi möödunud, st 2009. a menetlusstatistika näitab, et erinevate menetlusliikide osakaal kõikide lahendatud asjade puhul jaguneb vastavalt 94 protsenti lihtmenetluste ja ainult 6 protsenti üldmenetluste kasuks. Lihtmenetluste enda segmendis on Justiitsministeeriumi andmete põhjal erinevate menetlusliikide rakendamise osakaal omakorda järgmine: 40 protsenti kokkuleppemenetlus; 30 protsenti lühimenetlus; 24 protsenti kiirmenetlus ja 6 protsenti käskmenetlus. Kuna kiirmenetlus pole kehtiva kriminaalmenetlusõiguse kohaselt kvalitatiivselt iseseisev lihtmenetluse liik, vaid kujutab endast kohtueelse menetluse lühivariandi ja vastavalt süüdistatava soovile peamiselt kas kokkuleppemenetluse või lühimenetluse kombinatsiooni, siis võib julgelt öelda, et nii kokkuleppe- kui lühimenetluse protsentuaalne rakendatavus on tegelikkuses veelgi suurem.

Vaatlusalused arvud on kõnekad ja räägivad paljuski iseenda eest. Erinevate menetlusliikide rakendamise ulatuse poolest - pean siin silmas eeskätt üldmenetluste ja lihtmenetluste vahekorra jagunemist vastavalt 6-ks ja 94-ks protsendiks - läheneb eesti kriminaalmenetluse praktika selgelt

anglo-ameerikalikule kriminaalmenetluse mudelile. Vale poleks ka väita, et me olemegi juba sinna jõudnud. 2004. a kriminaalmenetlusõiguse reformi läbiviimisel eesmärgiks seatud kohtuliku arutamise alternatiivide juurutamine on seega enam kui saavutatud. Teiseks ei saa aga tähelepanuta jätta kirjeldatud kriminaalmenetluse praktika mõju materiaaõiguse kohaldamisele. Lihtmenetluste edasikaebesüsteemi piirangute tõttu ei jõua enam neis menetlustes lahendatud asjadest kohtusüsteemi teisele ega kolmandale astmele, mistõttu kohtupraktika jääb ühtlustamata ja nendes asjades tõusetunud võimalikele materiaaõiguslikele probleemidele vastus andmata. Iseäranis jätab materiaaõiguse vaeslapse rolli kokkuleppemenetluse ülimalt ulatuslik rakendamine. Erinevate süüteo koosseisude, aga samuti karistatava ja mittekaristatava teo piiritlemisprobleeme ei lahendata mitte kohtupraktika poolt kujundatud üldiste reeglite järgi, vaid kaasuspõhiselt ja kokkuleppeliselt: rakendatakse norme, mille kohaldamise osas menetlusosalised läbirääkimiste tulemusena kokkuleppele jõudsid. Selline lähenemisnurk materiaaõigusele paneb iseäranis suure vastutuse kohtule, kes peab jälgima, et karistuskokkulepete sõlmimisel ei oleks järgitud mitte ainult menetlusnorme, vaid et need oleksid kooskõlas ka karistusseadusega.

Eeltoodust järeldub ilmselt üsna ühemõtteliselt, et meie tänasel karistusõiguse maastikul annab tooni nimelt menetlusõigus ja selle teema käsitlemisest pole võimalik saada üle ega ümber. Soovimata piirduda üksnes üldist laadi arutlustega, keskenduksin ma alljärgnevalt minu arvates tänase kriminaalmenetlusõiguse aktuaalseimale probleemile, nimelt menetlusökonomiale.

Siinkõneleja on alati olnud seda meelt, et moevoolud ei eksisteeri mitte ainult erinevates kunstivormides, vaid ka õiguses. Väidan, et eesti kriminaalmenetlusõiguse kuumemaks sõnaks vähemalt viimase kümne aasta jooksul on kujunenud menetlusökonomia. Kui möödunud kümnendi alguses põhjendati menetlusökonomiaga peamiselt seadusandluses ettevõetavaid muudatusi, siis nüüdseks on kõnealune termin kindlalt juurdunud ka menetlejate - uurimisasutuste ametnike, prokuröride ja ka kohtunike - igapäevaleksikasse. Viidet menetlusökonomilistele kaalutlustele võib täna kohata pea igat liiki õiguslikust argumentatsioonist. Olgu eeltoodu kinnituseks toodud vaid mõned näited.

Näiteks tuli Riigikohtu kriminaalkolleegiumil eelmise aasta lõpul lahendada kaebust ringkonnakohtu määrusele, millega jäeti kohtumenetluse poole apellatsioon läbi vaatamata kui põhjendamatu viitega menetlusökonomilistele kaalutlustele. Ringkonnakohus leidis nimelt, et kuigi apellant oli põhjendatult viidanud maakohu lahendis esinenud menetlusõiguslikele vigadele, ei ole apellatsiooni sisuline lahendamine siiski otstarbekas, kuna süüdistatav oli pärast esimese

astme kohtumenetluse lõppemist Eestist lahkunud. Riigikohtu kriminaalkolleegium ei pidanud siiski võimalikuks apellatsiooni sellist läbivaatamata jätmise alust tunnustada, mis viis apellatsioonikohtu vaidlustatud lahendi tühistamisele (vt RKKK 3-1-1-96-09). Ajaloolise tõe huvides olgu siiski märgitud, et üks kriminaalkolleegiumi kolmeliikmelise koosseisu liige jäi selles küsimuses siiski eriarvamusele.

Teise näite leiame samuti kassatsioonikohtu tegemistest. Nii on Riigikohtu praktikas möödunud aastal esinenud ka juhtum, kus kriminaalkolleegiumi suulisel istungil esinenud kassatsioonimenetluse pool üsnagi otsekoheselt möönis, et erinevate sama kuriteo grupilises toimepanemises süüdistatavate isikute kriminaalasjade ühendamata jätmise ei olnud küll kooskõlas kriminaalmenetlusõigusega, kuid siiski põhjendatav menetlusökonomiliste kaalutlustega. Riigikohtu kriminaalkolleegiumi loamenetlusse jõudvate kriminaaltoimikute analüüs näib kinnitavat, et menetlusökonomiline argument leiabki kõige enam kasutamist olukorras, kus on vaja põhjendada kriminaalasjade eraldamist, kuigi kriminaalmenetlusõigus seda otsesõnu keelab. Näiteks mitme süüdistatavaga kriminaalasjad, kus üks süüdistatavatest keeldub kokkuleppemenetlusest ning mille puhul seadus kohustab kriminaalasja tervikuna arutama üldmenetluses. Kuid analoogilisi näiteid leiab ka mujalt kui kriminaalasjade eraldamise sfäärist. Nii on siinkõneleja viibinud ühel täiendkoolitusel, kus kuulajaskonna hulgast esitati lektorile umbes selline küsimus, et me saame aru küll, et kehtiv õigus ei võimalda seda liiki kahju hüvitamist nõuda kriminaalmenetluses esitatava tsiviilhagiga, vaid selleks tuleb anda haldusakt, kuid siiski menetlusökonomilistel kaalutlustel võiks ju seda lubada.

Toodud näidete põhjal saab teha vaid järelduse, et praktikas on menetlusökonomikast äärmuslikematel juhtudel kujunenud seadusülene, peaaegu transtsendentaalne argument, millega võib vajaduse tekkides minna mööda ka seaduse normist.

Tõele au andes tuleb tunnustada, et menetlusökonomilised põhjendused pole kusagile kadunud ka seadusandjale adresseeritavatest kehtiva kriminaalmenetlusõiguse muutmise ettepanekutest. Nii näiteks algab käesoleval ajal Riigikogu õiguskomisjoni menetluses oleva mahuka Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise seaduse eelnõu seletuskiri paljutähendusliku lausega *"Eelnõu algatamine on vajalik, et tagada kriminaalmenetluse tõhusamaks ja ökonoomseks muutumine ning suurem vastavus menetlusse puutuvate isikute põhiõigustele."* Seega - esmajärjekorras ökonomika ja alles seejärel põhiõiguste kaitse. Eelnõu seletuskirja edasine analüüs ei jäta sellises eesmärgipüstituses

mingit kahtlust, sest nimelt menetlusökonomiaga põhjendatakse selles väga paljude kehtiva õiguse muutmise vajalikkust.

Menetlusökonomilise argumendi vohamise ulatust arvestades jääb vahel mulje, et õigusteadust ei teegi enam juristid, vaid ökonomistid.

Omaette küsimuseks jääb, et kui me räägime kriminaalmenetluse ökonoomsusest, siis mida me selle all õiguspoolest silmas peame. Võõrsõnade leksikon annab märksõna *ökonomia* vastetena vastavalt *kokkuhoidlikkus* ja *säästlikkus* ning *kokkuhoid* ja *sääst*. Et õigusteadus ei näi pakkuvat sellele mõistele teistsugust sisu, siis võime terminit "ökonomia" üldkeelises tähenduses kasutada ka kriminaalmenetlusõiguse kontekstis. Menetlusökonomia tähendab seega kriminaalmenetluslikku kokkuhoidu. Kui pidada menetlusökonomia eesmärgiks vähendada menetlejate töökoormust, et nad jõuaksid menetleda võimalikult palju kriminaalasju, siis saab sellist lähenemist vaid toetada. Eeldusel, et menetlejate arvu ei suurendata, on nende tööviljakust võimalik tõsta näiteks menetlusbürokratia läbimõeldud minimiseerimise teel. Selliseid samme on kehtivas kriminaalmenetlusõiguses ka asutud. Paraku tuleb aga tõdeda, et põhilist takistust menetlusliku kokkuhoiu saavutamise teel nähakse eeskätt eeluurimisele järgnevas kohtumenetluses tervikuna. Selle väite kinnituseks piisab, kui tulla korraks veel tagasi ülalkäsitletud näidete juurde.

Kui ringkonnakohus jätab apellatsiooni läbi vaatamata põhjendades seda menetlusökonomiaga, siis ütleb ta ju sellega sisuliselt, et kokkuhoiu mõttes tuleks apellatsioonimenetlus ära jätta. Kui vaatamata seaduses otsesõnu sisalduvale keelule eraldab prokurör grupilise kriminaalasja osade süüdistatavate suhtes kokkuleppemenetluse, siis on selle ainsaks eesmärgiks vältida nimetatud isikute osas kohtulikku üldmenetlust. Valdavalt kohtumenetluse vältimisele on suunatud ka Justiitsministeeriumis välja töötatud kehtiva kriminaalmenetlusõiguse muutmise ettepanekud. Näiteks ettepanek lubada kokkuleppemenetlust kõigis kuriteoliikides sõltumata ähvardava karistuse raskusest, välistades ainsa erandina kokkuleppemenetluses eluaegse karistuse mõistmise.

Kohtumenetluse käsitlemine peamise pidurina ökonoomse kriminaalmenetluse saavutamise teel on mitmeski mõttes paradoksaalne. Kõigepealt juba seetõttu, et meie põhiseaduslikust korrast tulenevalt saab õigust mõista üksnes kohus. Kohtulik arutamine on seega õigusemõistmise ainsaks viisiks kriminaalmenetluse selliste põhieesmärkide saavutamisel nagu põhiõiguste kaitse, süüküsimuse lahendamine ja õiglase karistuse mõistmine. Enne kohtumenetlust toimuv on üksnes

seada ettevalmistav etapp. Mõistagi on kohtumenetlusel mitmeid hästi tuntud puudusi nagu menetlusosaliste suur arv, mis muudab mõnikord keeruliseks kohtuliku arutamise läbiviimise, menetlusõiguste kuritarvitamise oht protsessi venitamise eesmärgil jne. Selle kõige taustal ei tohi aga siiski unustada, et kohtumenetlus on ainus viis, kuidas tagada piisavalt tõhus põhiõiguste kaitse kriminaalprotsessis. Seega ei tohi menetluse kiirendamiseks ettevõetavad sammud ühelgi juhul viia põhiõiguste tagamiseks mõeldud garantiide vähendamiseni. Paraku tuleb tõdeda, et just menetlusökonomilistel kaalutlustel ettevõetavad sammud kokkuvõttes selles suunas viivadki.

Kõige paremini illustreeribki seda kokkuleppemenetlus. Kohtulikku arutamist vältides saame me vastu avalikkuse eest varjatult peetavad läbirääkimised süü ja karistuse üle, kaitseõiguse puudulikkusest tulenevate tagajärgede jätmise süüdistatava kanda ja mittetäieliku edasikaebeõiguse. Tegemist on vaid mõningate näidetega kokkuleppemenetluse hästi tuntud probleemistikust, millele kahjuks on Eestis seni üllatavalt vähe tähelepanu pööratud. Seetõttu tuleb ka ülima ettevaatusega suhtuda katsetesse veelgi laiendada kokkuleppemenetluse kohaldamisala, eriti, kui selle vajalikkust põhjendatakse üksnes argumendiga, et Ameerikas on nii. Arvan, et meie õigusteadus vajaks ulatuslikku diskussiooni küsimuses, milline peaks olema kohtumenetluse ja selle alternatiivide optimaalne vahetõde ilma, et me kriminaalmenetluse põhieesmärkidest hälbiksime.

Lõpetuseks sooviksin veel kord tagasi pöörduda ettekande päris alguses esitatud statistiliste näitajate juurde. Olukorras, kus meie kriminaalmenetluse praktikas toimetatakse üldmenetlust vaid kuuel protsendil juhtudest ja kohtumenetluse alternatiive rakendatakse tervelt üheksakümne nelja protsendi ulatuses, pole vist eriti põhjust rääkida eesti kriminaalkohtupidamise veelgi ökonomisemaks muutmise vajadusest. Elame niigi säästukriminaalmenetluse ajastul!

Seega kutsuksin Teil üles tegelema enam juriidikaga kui ökonomiaga!

Täna tähelepanu eest!

7. II 2010